

ZWIĄZEK WETERANÓW I REZERWISTÓW
WOJSKA POLSKIEGO RP

INSTYTUT BADAŃ NAUKOWYCH
IM. GEN. EDWINA ROZŁUBIRSKIEGO
ODDZIAŁ WE WROCŁAWIU

WOJNA OBRONNA POLSKI

WROCŁAW, 2023

WSTĘP

W naszym historycznym cyklu wydawniczym postanowiliśmy powrócić do przedstawiania dziejów II wojny światowej. Przypomnę, że dotychczas wydaliśmy następujące tomiki na ten temat:

- Szlak Drugiej Armii Wojska Polskiego na Dolnym Śląsku (nr 2, 2003).
- Wyzwolenie niektórych miejscowości Dolnego Śląska w 1945 r. (nr 3, 2004).
- Druga Armia Wojska Polskiego w odwodach frontu (nr 9, 2005).
- Druga wojna światowa (nr 20, 2009).
- Wojna wyzwolenicza narodu polskiego (nr 23, 2009).
- Lenino (nr 33, 2013).
- Cmentarze i pomniki II wojny światowej (nr 34, 2014).
- Druga Armia Wojska Polskiego (nr 37, 2016).
- Wyzwolenie Dolnego Śląska (nr 38, 2017).
- Armia Ludowa (nr 42, 2019).

Chcemy dziś przypomnieć Czytelnikom jeden krótki (w porównaniu z sześcioma latami trwania wojny od 1939 do 1945) okres, zawierający się między 1 września a 6 października 1939 r., jakże brzemienny w skutki zniewolenia i uciemnienia polskiego narodu podczas okupacji niemieckiej.

Geneza wojny tkwiła w podziale świata po I wojnie światowej. Sprzeczności między państwami zwycięskimi i zwyciężonymi z I wojny pogłębiły się i doprowadziły do ukształtowania się trzech ośrodków agresywnej polityki: hitlerowskich Niemiec, faszystowskich Włoch i militarystycznej Japonii. Państwa te chciały dokonać nowego podziału świata, stosując podbój przy użyciu siły. Szczególną groźbę dla pokoju stanowiły rewizjonistyczne dążenia imperialistycznych Niemiec. Po przegranej wojnie 1914-1918 podjęły one wysiłki, by złamać postanowienia traktatu wersalskiego. W tym celu przystąpiły do odbudowy potencjału wojennego. Przewrót faszystowski Adolfa Hitlera w 1933 r. przyspieszył proces militaryzacji. W marcu 1936 r. Niemcy zajęły zdemilitaryzowaną strefę w Nadrenii. W lipcu 1936 r. udzieliły zbrojnego poparcia gen. Francisco Franco w Hiszpanii. W marcu 1938 r. dokonały aneksji Austrii. W październiku tego roku zajęły czeskie Sudety i podporządkowały sobie Słowację. W marcu 1939 r. anektowały Czechy i Morawy oraz zajęły Kłajpedę. 21 marca 1939 r. Hitler wysunął oficjalne terytorialne żądania wobec Polski. Podobną ekspansjonistyczną politykę i działania wojenne prowadziły Włochy (podbój Etiopii w 1936 r. i anektowanie Albanii w 1939 r.), a także Japonia (zajęcie Mandżurii w 1931 r. i rozpoczęcie wojny z Chinami w 1937 r.).

Agresorzy nawiązali współdziałanie: Niemcy podpisały pakt wojenny z Włochami i z Japonią w październiku 1936 r.; przyłączyły się do nich Hiszpania i Węgry, a później inne kraje. Układ monachijski z 30 września 1938 r. usiłował zapewnić Europie pokój kosztem utraty niepodległości przez Czechosłowację. Nie powstrzymał jednak agresywnych dążeń Niemiec hitlerowskich, o czym przekonała się Polska w dniu 1 września 1939 r.

płk (s) mgr Krzysztof Majer

WOJNA OBRONNA POLSKI

Wojna obronna Polski 1939 r. to zbrojny opór narodu polskiego wobec agresji Niemiec hitlerowskich, pierwsza konfrontacja zbrojna II wojny światowej i początkowy etap wojny wyzwolenczej Polski. Niemcy hitlerowskie wykorzystując sprzyjającą sytuację polityczną, wynikającą z dążenia mocarstw zachodnich do skierowania ekspansji Niemiec na wschód oraz brak systemu zbiorowego bezpieczeństwa w Europie, rozpoczęły wiosną 1939 przygotowania do napaści na Polskę. Formalnym powodem konfliktu były bezpodstawne roszczenia terytorialne Niemiec do Górnego Śląska, Wielkopolski, Pomorza i Wolnego Miasta Gdańska, wynikające z ekspansywnej i skrajnie imperialistycznej polityki i ideologii faszystowskiej. W ultimatum z 21 III 1939 Niemcy zażądały rezygnacji Polski z praw do Gdańska i zgody na budowę eksterytorialnej autostrady przez Pomorze do Prus Wschodnich. Wobec negatywnej odpowiedzi rządu polskiego Hitler 28 IV zerwał układ o nieagresji z 1934. Bezpośrednim pretekstem do napaści na Polskę były aranżowane przez Niemców prowokacje graniczne, szczególnie prowokacja gliwicka z 31 VIII 1939 (Gliwice¹). Udzielone Polsce gwarancje ze strony Wlk. Brytanii i Francji nie zostały poparte konkretną pomocą wojskową ani wspólnymi planami operacyjnymi. Wskutek błędnej polityki zagranicznej rządu RP, nierealnych sojuszów wojskowych, spóźnionego obronnego planu operacyjnego zacofana ekonomicznie i słaba militarnie Polska stała się osamotniona i nieprzygotowana do walki z silnym i zdecydowanym przeciwnikiem.

Plany i siły Niemiec. W wyniku remilitaryzacji i przestawienia całego potencjału gospodarczego na tory wojenne Niemcy hitlerowskie wystawiły siły zbrojne liczące latem 1939 ok. 1,7 mln ludzi, we wrześniu 1939 ok. 4,8 mln ludzi, silnie uzbrojone i wyposażone w sprzęt techniczny, opierające się na ofensywnej doktrynie wojennej; 11 IV 1939 Hitler podpisał wytyczne do planu operacyjnego działań przeciwko Polsce („Weiss”²). Plan zakładał wykonanie koncentrycznych uderzeń ze Śląska, Pomorza Zach. i Prus Wsch. na Warszawę. Główne uderzenie ze Śląska, połączone z uderzeniem z Prus Wsch., miało doprowadzić do okrążenia i zniszczenia głównych sił polskich na obszarze na zach. od Wisły. Uderzenie na Polskę miały wykonać GA „Nord” (dca gen. F. von Bock) i GA „Süd” (dca gen. G. von Rundstedt). GA „Nord” w składzie 3 A (dca gen. G. von Kuchler), skoncentrowana w Prusach Wsch., miała uderzyć na Warszawę z pn., obchodząc ją od wsch.; 4 A (dca gen. G. von Kluge), skoncentrowana na Pomorzu, miała dokonać połączenia Rzeszy z Prusami Wsch. przez uderzenie na polskie Pomorze, a dalej nacierać po obu brzegach Wisły ku Warszawie. GA „Süd” w składzie: 10 A (dca gen. W. von Reichenau), skoncentrowana na Dolnym i części Górnego Śląska, jako gł. zgrupowanie uderzeniowe, otrzymała zadanie przełamania obrony polskiej pomiędzy Kielcami a Pabianicami oraz uchwycenia przyczółków na środkowej Wiśle; 14 A (dca

gen. W. List), skoncentrowana na części Górnego Śląska, Morawach i w Słowacji, miała opanować Śląsk i zach. Małopolskę po Dunajec oraz zabezpieczyć pd. skrzydło 10 A; 8 A (dca gen. J. Blaskowitz), skoncentrowana na Dolnym Śląsku, miała osłaniać pn. skrzydło 10 A natarciem w kierunku Łodzi i Warszawy. Całością operacji lądowych kierowało dowództwo wojsk lądowych (OKH) z gen. W. von Brauchitschem na czele. Ogółem przeciwko Polsce zostały użyte siły zbrojne, obejmujące łącznie 1,85 mln ludzi; użyto 2800 czołgów, ok. 10 000 dział polowych i moździerzy. Do działań lotniczych skierowano dwie floty powietrzne w sile 2085 samolotów, w tym 1400 samolotów boj. Na obszarze oper. GA „Nord” rozmieszczono 1 flotę pow. (dwie dywizje lotn., jeden pułk lotn.) pod dowództwem gen. A. Kesselringa. Na obszarze oper. GA „Süd” rozmieszczono 4 floty pow. (jedna dywizja lotn., grupa lotnictwa do zadań specjalnych) pod dowództwem gen. A. Löhra. Całością operacji lotn. kierowało dowództwo wojsk lotn. (OKL) z marsz. H. Göringiem na czele. Głównym zadaniem lotnictwa miało być zniszczenie lotnictwa pol. i jego baz, dezorganizowanie mobilizacji i koncentracji wojsk pol., niszczenie linii i węzłów komunikacyjnych, wsparcie wojsk ląd., naloty terrorystyczne na cyw. obiekty i skupiska ludności. Do działań na Bałtyku wydzielono grupę marynarki woj. „Ost” w składzie: 2 pancerniki, 9 niszczycieli, 14 okrętów podwodnych i flotylle mniejszych jednostek pod dowództwem adm. C. Albrechta. Całość tych sił podporządkowana była dowództwu marynarki woj. (OKM) z adm. E. Raederem na czele. Zadaniem floty niem. miało być zniszczenie floty pol., blokada Zatoki Gdańskiej, ochrona morskich linii komunikacyjnych Rzeszy z Prusami Wsch. i Szwecją, współdziałanie z wojskami lądowymi na Wybrzeżu. (*Tablica – s. 12*).

Plany i siły Polski. Bezpośrednie przygotowania do wojny obronnej z Niemcami rozpoczęto dopiero 4 III 1939. Wobec terytorialnych żądań Niemiec i zajęcia przez nie 15 III Czech i Moraw przygotowania przyspieszono. Do wybuchu wojny nie zrealizowano wszystkich zamierzeń, m.in. nie zakończono prac nad operacyjnym planem obrony („Zachód”³). Zamierzano bronić niezbędnych do prowadzenia wojny obszarów kraju do czasu wystąpienia zbrojnego sojuszników zach. W związku z tym planowano wysunięcie gł. sił ku granicom z Niemcami, prowadzenie uporczywej obrony na linii, która miała przebiegać od Puszczy Augustowskiej wzdłuż Biebrzy, dolnej Narwi oraz Wisły do ujścia Brdy, następnie przez Chojnice, Bydgoszcz, jeziora w rej. Żnina, wzdłuż górnej Noteci, górnej Warty, przez Widawkę i Częstochowę na Śląsk, następnie przez Oświęcim, Żywiec, i wzdłuż Karpat do Nowego Sącza. Na ok. 1600-km froncie planowano rozwinięcie pol. sił zbrojnych, zorganizowanych w 7 armii, SGO „Narew” i 3 odwody Nacz. Wodza. Na pn. skrzydle frontu miały zająć obronę: SGO „Narew” (dca gen. Cz. Młot-Fijałkowski), skoncentrowana na pn.-zach. Podlasiu, miała zabezpieczyć wsch. skrzydło armii „Modlin” i bronić pn.-wsch. obszarów kraju; armia „Modlin” (dca gen. E. Przedrzymirski-Krukowicz), skoncentrowana na pn. Mazowszu, otrzymała zadanie obrony kierunków z Prus Wsch. na Warszawę i Płock; stanowiąca odwód Nacz. Wodza GO „Wyszków”

(dca gen. W. Kowalski), ześrodkowana w rej. Wyszaków, Goworowo, miała współdziałać z armią „Modlin” przeciwuderzając lub wzmacniając jej obronę; armia „Pomorze” (dca gen. W. Bortnowski), skoncentrowana w rej. Bydgoszczy, w Borach Tucholskich i nad rz. Osa, miała bronić pn.-zach. części kraju; armia „Poznań” (dca gen. T. Kutrzeba) miała bronić Wielkopolski; w rej. Kutno, Płock, Włocławek przewidywano rozwinięcie odwodu Nacz. Wodza GO „Kutno”. Gł. siłom niem. skoncentrowanym na Śląsku i Morawach przeciwstawić się miały trzy armie: armia „Łódź” (dca gen. J. Rómmel), rozwinięta na pd.-zach. od Łodzi, miała bronić kier. Łódź-Warszawa; armia „Kraków” (dca gen. A. Szylling) miała bronić Śląska i zach. Małopolski; armia „Prusy” (dca gen. S. Dąb-Biernacki) jako odwód główny Nacz. Wodza miała być rozmieszczona w rej. Tomaszów Maz., Radom, Kielce; przewidywano jej użycie do przeciwuderzeń na korzyść armii „Łódź” i „Kraków”. Armia „Karpaty” (dca gen. K. Fabrycy), stanowiąca pd. skrzydło frontu, miała rozwijać swoje siły na kierunkach ze Słowacji i Węgier. W rej. Tarnowa zamierzano rozwinąć odwód południowy Nacz. Wodza. Ogółem według planu mob. „W2” zamierzano wystawić siły zbrojne liczące ok. 1350 tys. ludzi (Wojsko Polskie 1939⁴).

W chwili rozpoczęcia działań woj. gotowość boj. osiągnęło ok. 70% przewidzianych do obrony pol. wojsk ląd.; reszta była w trakcie mobilizacji lub zdążała do rejonu koncentracji. Zdołano skoncentrować i skierować do walki ok. 1 mln żołnierzy, ok. 4300 dział, ok. 880 czołgów (głównie rozp.) i samochodów panc., ok. 400 samolotów boj. Poszczególnym armiom przydzielono ponad 60% lotnictwa, pozostała jego część, podlegająca Nacz. Wodzowi, tworzyła brygady pościgową i bombową. Obroną Wybrzeża kierował dowódca floty kontradm. J. Unrug. Podlegały mu oddziały Lądowej Obrony Wybrzeża w sile ok. 1,5 dywizji oraz jednostki floty wojennej. Na czele Pol. Sił Zbrojnych stał Naczelny Wódz marsz. E. Rydz-Śmigły; sztabem kierował gen. W. Stachiewicz. (*Tablica – s. 13*).

Bitwa o główną linię oporu, 1-9 IX. W walkach na przedpolu głównej pozycji toczonych 1-3 IX zasadnicze siły pol., znajdujące się w rej. Mławy i na Pomorzu, zostały pobite i zmuszone do odwrotu. Wojska armii „Modlin” po zaciętych walkach wycofały się z mławskiej pozycji (Mława⁵) na linię Wisły i Narwi; także armia „Pomorze”, po stracie znacznej części swoich sił okrążonych w Borach Tucholskich⁶, opuściła Pomorze. Niemcy po opanowaniu pol. Pomorza przystąpili do przerzucenia 19 KPanc z 4 A do Prus Wsch. W pd.-zach. części kraju gł. siły niem. 10 A dokonały głębokiego włamania na styku armii „Łódź” i „Kraków” (m.in. pod Moką). Obie armie, zmuszone do zwinięcia wewn. skrzydeł, utraciły styczność i zagrożone okrążeniem podjęły odwrot. W powstałej pomiędzy armiami „Łódź” i „Kraków” luce, w zasięgu bezpośrednich działań, znalazły się dywizje armii „Prusy”, nie skoncentrowane i nie gotowe jeszcze do działań. Wojska 10 A po przełamaniu obrony pd. skrzydła armii „Łódź” i pn. skrzydła armii „Kraków” związały w rej. Piotrkowa Trybunalskiego część sił odwodowej armii „Prusy”, pozbawiając Nacz. Dowództwo WP

możliwości ingerowania w bitwę na najważniejszym kierunku poprzez wykonanie przeciwwuderzenia. Jednocześnie 8 A niem. przełamała obronę armii „Łódź” na Warcie i zagroziła jej tyłom od pn. Wskutek odrzucenia armii „Modlin” na Wisłę i armii „Łódź” na wsch., tyłowy obszar wysuniętych ku zach. armii „Poznań” i „Pomorze” zaczął się zmniejszać. Zarysowało się niebezpieczeństwo odcięcia obu armii od reszty sił pol. Już więc na początku kampanii inicjatywa działań woj. przeszła w ręce dowództwa niem. Niekorzystny dla strony pol. rozwój sytuacji zmusił jej dowództwo do podjęcia decyzji wycofania sił pol. na linię Wisły, Sanu i zorganizowania oporu. Aby nie dopuścić do zrealizowania tego planu, dowództwo niem. wydało rozkaz 3 A niem., która odrzuciła siły pol. spod Mławy, uderzenia przez Narew i Bug na Siedlce (Różan). 14 A niem., która opanowała Śląsk (Pszczyna⁷) i parła ku Nidzie i Dunajcowi (Węgierska Górka⁸), opanować miała jak najszybciej przeprawy na Sanie (Jordanów⁹) i ruszyć na pn. w kier. Lublina. Obie armie (3 i 14) zamknąć miały ostatecznie front okrążenia na wsch. od Wisły i uniemożliwić siłom pol. odtworzenie obrony w głębi kraju. Do 9 IX gł. linia pol. obrony została przełamana. Gł. siły Wojska Pol. rozpoczęły odwrót. Planowane wycofanie ich na wsch. od Wisły i Sanu uniemożliwiały panc. i zmot. oddziały niem., wyprzedzające maszerujące pieszo jednostki pol. Próba powstrzymania natarcia niem. na centralnym odcinku frontu zakończyła się niepowodzeniem.

W wyniku walk do 9 IX armia odwodowa „Prusy”, po bitwach z oddziałami 16 i 15 korpusu pod Piotrkowem Trybunalskim, Tomaszowem Mazowieckim i Iłżą (w ostatniej fazie tzw. bitwy pod Radomiem¹⁰), została okrążona i odcięta od przepraw na Wiśle. 8 IX po południu czołowe oddziały niem. 16 KPanc podeszły pod Warszawę. Na obszarze pomiędzy Łodzią, Płockiem i Warszawą znalazły się trzy armie pol.: „Pomorze”, „Poznań” i „Łódź”. Wycofane na wsch. od Wisły, zmuszone były w końcowej fazie odwrotu przebijać się w walce przez zaciskający się pierścień okrążenia w rej. Warszawy. Dowództwo pol., przygotowując kolejną operację obronną nad Wisłą i Sanem, utworzyło armie „Lublin” (dca gen. T. Piskor) i „Warszawa” (dca gen. J. Rómmel). Stanowiąc one miały centrum frontu nad środkową Wisłą. Te improwizowane armie, zwłaszcza armia „Lublin”, dysponowały słabymi siłami i nie mogły zapewnić trwałości obrony nowej pozycji. W tym czasie sytuację skomplikowały wydarzenia na skrzydłach frontu. Na pn. Niemcom udało się 9 IX przekroczyć Bug w rej. Broku i przełamać obronę na styku armii „Modlin” z SGO „Narew” oraz obronę tej ostatniej pod Wizną¹¹ i zagrozić jej tyłom od wsch. Na pd. niem. 22 KPanc, nacierający ze Słowacji, wyprzedził wycofującą się za San armię „Kraków”; groziło to sforsowaniem przez ten korpus Sanu przed obsadzeniem rzeki przez skierowaną tam armię „Małopolska” (utworzona z armii „Karpaty” oraz części armii „Kraków”). W centrum niem. 16 KPanc (10 A) rozpoczął walki o Warszawę i na przyczółku pod Górą Kalwarią. W tej niekorzystnej sytuacji Nacz. Dowództwo WP, chcąc uniknąć decydującej bitwy na zach. obszarach kraju, podjęło decyzję odwrotu do Małopolski wsch. Zaplanowana przez niem. OKH druga operacja okrążająca,

której kleszcze zamknąć się miały w rej. Siedlec i Lublina, nie mogła być całkowicie zrealizowana. W związku z tym OKH wydało rozkaz dokonania głębokiego obejścia sił pol. i odcięcia dróg odwrotu za Bug i w kierunku Rumunii. Działający na pn. w rej. Wizny 19 KPanc (4 A) ruszył na Brześć, z pd. zaś po sforsowaniu Sanu nacierała w kier. Chełma 14 A, jednocześnie część jej sił skierowała się na Lwów. W rej. Brześć, Chełm zamknąć się miał podwójny, zewnętrzny front okrążenia wokół armii pol., dodatkowa zaś zaporą pod Lwowem uniemożliwić miała wycofanie się do Rumunii tym jednostkom pol., które wyszłyby poza front okrążenia. Jednocześnie w centralnej Polsce rozpoczęła się 9 IX największa w czasie tej wojny bitwa nad Bzurą¹². Wycofujące się z obszaru Wielkopolski i Kujaw armie „Poznań” i „Pomorze”, pod dowództwem gen. T. Kutrzeby, zmuszone były wykonać zwrot zaczepny w celu usunięcia zagrożenia na odsłoniętym pd. skrzydle tych armii. Gł. uderzenie wykonano większością sił armii „Poznań” na Stryków w celu rozbicia części sił niem. (8 A) i uzyskania swobody oper., ułatwiającej odwrót. Do uderzenia na Stryków przeznaczono grupę oper. gen. E. Knolla-Kownackiego (14, 17, 25 DP i 7 pac). (*Mapka – s. 14*).

Działania obronne w głębi kraju, 10-16 IX. Rozpoczęte 9 IX wieczorem natarcie grupy oper. gen. Knolla-Kownackiego 10 IX rozbiło i odrzuciło niem. 30 DP od Bzury. Dalsze natarcie pol. rozwijało się powoli i 12 IX zostało przerwane. Wycofane oddziały przegrupowano do uderzenia na Sochaczew w celu otworzenia drogi na Warszawę. Dla osłony tego uderzenia wprowadzono do natarcia z rej. Łowicza na Skierniewice związki armii „Pomorze”. Jednakże dowództwo niem. pośpiesznie ściągało nad Bzurę nowe jednostki; do 16 IX zamknięto front okrążenia wokół armii „Poznań” i „Pomorze”. Od wsch., pd. i zach. zamykała go większość sił 10 A oraz cała 8 A, od pn.-zach. i pn. 4 A. Tego samego dnia armia „Poznań” rozpoczęła w rej. Sochaczewa uderzenie przełamujące, odporne przez przeważające siły niem., w tym głównie wojska panc., a także liczne lotnictwo. Do Warszawy zdołała się przebić przez Puszcze Kampinoską¹³ tylko część sił armii „Poznań” i „Pomorze”; większość oddziałów została zniszczona lub dostała się do niewoli. W czasie bitwy nad Bzurą jednostki rozbitej armii „Łódź” po bezskutecznych próbach przebicia się do okrążonej Warszawy skierowały się do Modlina i 13 IX weszły do twierdzy, wzmacniając jej siły obronne. Po zniszczeniu wojsk pol. nad Bzurą i w Puszczy Kampinoskiej Niemcy zamknęli pierścień okrążenia wokół Warszawy i rozpoczęli przygotowania do opanowania miasta. Na Wybrzeżu po bohaterskiej obronie skapitulowała 7 IX załoga pol. na Westerplatte. 14 IX padła Gdynia. Bronił się jeszcze Hel¹⁴ i Kępa Oksywska¹⁵. Tymczasem na wsch. od Wisły dowództwo pol. usiłowało skoncentrować resztę sił i przegrupować je do Małopolski wsch. Plan ten stał się nierealny, ponieważ część sił niem. 14 A przekroczyła San i już 12 IX znalazła się pod Lwowem. W tej sytuacji Nacz. Dowództwo WP, przebywające we Włodzimierzu, wydało spóźniony już rozkaz odwrotu na tzw. przyczółek rumuński, którego podstawą miała być obrona linii Dniestru i Stryja.

Rozkaz ten dotarł tylko do niektórych jednostek cofających się w kierunku na Lwów. 14 IX czołowe oddziały niem. osiągnęły Brześć. 16 IX nacierające z pn. oddziały wydzielone 19 KPanc niem. i 22 KPanc (14 A) nacierający z pd. połączyły się w rej. Chełma, zamykając pierścień okrążenia na Bugu. W ich zasięgu znalazły się utworzone 11 IX siły Frontu Pn. (dca gen. S. Dąb-Biernacki), skoncentrowane w rej. na pn. i wsch. od Lublina, oraz armie „Lublin” i „Kraków”, koncentrujące się w rej. Janowa Lubelskiego i Biłgoraja. Armia „Kraków” oraz armia „Małopolska”, która koncentrowała się na wsch. od Przemyśla, miały wejść w skład Frontu Pd. (dca gen. K. Sosnkowski). Po bezskutecznych próbach przebicia się i połączenia z resztą wojsk frontu armia „Kraków” połączyła się 16 IX z armią „Lublin”. Okrążone wojska pol. rozpoczęły marsz w kierunku Lwowa. Na kierunku tego marszu pod Tomaszowem Lubelskim¹⁶ drogę odwrotu zamknęły Polakom oddziały 22 KPanc, a od południowego zachodu 7 i 8 KA.

Okrążone i rozbite związki oper. armii pol. nie były zdolne do kontynuowania działań; nacz. władze wojsk. nie miały już wpływu na bieg wydarzeń. Spodziewana ofensywa zach. sojuszników na Niemcy, która odciążałaby front pol., nie nastąpiła mimo wypowiedzenia 3 IX wojny Niemcom przez Wlk. Brytanię i Francję.

Walki ostatnich zgrupowań i ośrodków oporu, 17 IX - 6 X. (...) Rząd ZSRR podjął decyzję o wkroczeniu wojsk radzieckich na terytorium Polski, obejmujące obszary zach. Białorusi i zach. Ukrainy (...). 17 IX oddziały radz. zaczęły przekraczać granicę Polski. W nocy na 18 IX pol. nacz. władze polit. i wojsk. opuściły kraj i schroniły się w Rumunii, gdzie zostały internowane (obozy internowania¹⁷).

19 IX pod naciskiem przeważających sił niem. padła Kępa Oksywska. W krwawych bojach nad Wereszycą została rozbita armia „Małopolska”, usiłująca przebić się do oblężonego przez oddziały niem. Lwowa (22 IX załoga Lwowa przekazała miasto Armii Radzieckiej). 20 IX, po ciężkich walkach pod Tomaszowem Lubelskim i wyczerpaniu się amunicji, skapitulowały oddziały armii „Kraków” i „Lublin”. Usiłujące przyjść im z pomocą wojska Frontu Pn. przybyły za późno. Zaatakowane przez Niemców jednostki tego frontu stoczyły nową bitwę w rej. Tomaszowa Lub. Po nieudanych próbach przełamania niem. frontu i wyjścia z okrążenia gen. Dąb-Biernacki rozwiązał 23 IX dowództwo i sztab Frontu Pn., pozostawiając walczące wojska własnemu losowi. Walki toczyły się jednak i dopiero 26 IX dowodzący resztkami oddziałów gen. E. Przedzimirski-Krukowicz podpisał kapitulację. 27 IX, po intensywnych niem. bombardowaniach lotn. i art., dowództwo obrony Warszawy¹⁸, w celu uratowania miasta przed całkowitym zniszczeniem oraz uniknięcia dalszych strat ludzkich, podjęło decyzję kapitulacji, która została podpisana 28 IX. 29 IX kapitulował Modlin¹⁹; 2 X poddał się Hel.

Ostatnim walczącym pol. zgrupowaniem była grupa oper. gen. F. Kleeberga, która maszerowała z Polesia na pomoc Warszawie, a po jej upadku skierowała się na Dęblin, by opanować składy amunicyjne w Stawach. 2 X pod

Kockiem²⁰ jej oddziały zostały zatrzymane przez niem. 14 KZmot; następnego dnia ruszyły do natarcia. Pomimo przewagi Niemców przebieg bitwy był dla Polaków pomyślny. Z powodu braku amunicji i szans na kontynuowanie walki dowództwo grupy 6 X podpisało kapitulację.

Straty Wojska Polskiego wyniosły: ok. 200 000 poległych i rannych, ok. 400-420 tys. wziętych do niewoli. Straty niemieckie wyniosły ok. 45 000 ludzi zabitych i rannych; zniszczeniu, uszkodzeniu i zużyciu uległo: 993 czołgi i samochody panc., 697 samolotów (tj. ok. 30% parku boj. broni panc. i ok. 32% parku samolotowego), ok. 370 dział i moździerzy oraz ponad 11 000 pojazdów mech. Działania w 1939 w Polsce poważnie uszczupliły zapasy woj. Niemiec hitlerowskich, w związku z czym nastąpił konieczny dla Niemiec okres przerwy w ich agresywnym działaniu. Wojna 1939 wniosła wiele nowych elementów do historii wojen i sztuki woj., ujawniła w pełni jej totalitarny charakter; objęła swoim niszczycielskim zasięgiem nie tylko walczące wojska, ale także głębokie tyły kraju.

Niemcy hitlerowskie w wojnie przeciwko Polsce, gwałcąc ustalone normy prawa międzynarodowego, stosowały niespotykane dotąd metody łamania oporu przeciwnika. Bombardowano otwarte miasta i osiedla, rozstrzeliwano jeńców woj. i ludność cywilną. Stosowano bezwzględny terror w celu psychicznego załamania woli oporu narodu. Masowe były wypadki ostrzeliwania i bombardowania cywilnych uciekinierów na liniach kolejowych i drogach oraz podpalania domostw. W niespotykanych także dotąd rozmiarach organizowano dywersję (Bydgoszcz), wykorzystując mniejszość niem. zamieszkałą w Polsce. W dziedzinie sztuki woj. charakterystyczne było masowe użycie lotnictwa i wojsk panc., co określało manewrowy charakter działań woj., szybkie tempo operacji, dużą głębokość oraz szeroki front natarcia. Doświadczenia wojny nie były jednak wykorzystane natychmiast i uwzględnione przez armie innych państw.

W wyniku klęski woj. Polska straciła niepodległość i znalazła się pod okupacją hitlerowską. Ale walka z najeźdźcą toczyła się nadal. Kontynuowano ją w kraju i na emigracji w ramach antyhitlerowskiej koalicji. Klęska wrześniowa była wielkim wstrząsem psychicznym i źródłem doświadczeń narodu polskiego. Dowiodła, że sanacja i rząd burżuazyjno-obszarniczy nie zapewniły narodowi bezpieczeństwa.

PRZYPISY

¹ **Gliwice.** Akcja (kryptonim „Himmler”) została przygotowana i wykonana przez grupę SS i niem. wywiad wojskowy. 31 VIII 1939 o godz. 20 grupa przebrana w polskie mundury wtargnęła do radiostacji w Gliwicach, nadała prowokacyjne przemówienie po polsku i zdemolowała urządzenia techniczne. Pozostawiła ciało zastrzelonego niem. więźnia kryminalnego przebranego w polski mundur. Akcja miała być pretekstem i usprawiedliwieniem dla napaści Niemiec na Polskę.

² **„Weiss”** („Fall Weiss”) – kryptonim niem. planu operacyjnego agresywnej wojny przeciwko Polsce w 1939. Podstawy planu sporządzono w 1938. Hitler w marcu 1939 dał ustne wytyczne, OKW 3 IV wydał rozkaz nacz. dowódcom wojsk lądowych, lotnictwa i marynarki, polecający przygotowanie planów natarcia. Gotową dyrektywę 11 IV Hitler zaaprobował. W myśl dyrektywy Wehrmacht miał zniszczyć siły zbrojne Polski w wojnie błyskawicznej. Zarządzenia wykonawcze planu „Weiss” przekazano dowódcom grup armii 15 VI 1939.

³ **„Zachód”** – polski plan operacyjny opracowany w okresie 4 III – 31 VIII 1939. Plan przewidywał podział sił, rozwinięcie wojsk na gł. pozycji obronnej i zadania związków I rzutu operacyjnego. Później opracowano bardziej szczegółowe plany: fortyfikacyjny, łączności, obrony plot, lotnictwa, kwatermistrzostwa, transportu i wycofania.

⁴ **Wojsko Polskie 1939.** Siły zbrojne II Rzeczypospolitej Polskiej powołano w 1918. WP dzieliło się na wojska lądowe i marynarkę woj. Lotnictwo i OPL nie stanowiły samodzielnych rodzajów sił zbrojnych. Piechota była podstawową siłą boj., liczyła 30 dywizji piechoty, każda w składzie: 3 pułki piech., pułk art. lekkiej, dyon art. ciężkiej oraz pododdziały techniczne i służby. Dywizja składała się z 16 500 żołnierzy, 7000 koni, 2000 wozów i 76 samochodów. Miała ok. 100 armat, dział i moździerzy oraz ok. 540 karabinów maszynowych i granatników. W WP było 11 brygad kawalerii, po 3-4 pułki w każdej i własny dyon art. konnej. Brygada kawalerii liczyła 6100 żołnierzy. Artyleria wykorzystywana była głównie w składzie dywizji i brygad. W 1939 WP miała tylko jedną brygadę panc.-mot., dysponującą czołgami i pociągami pancernymi. Lotnictwo złożone z 43 eskadr działało w większości w ramach armii. Marynarka woj. dysponowała 17 okrętami, w tym 5 okrętami podwodnymi.

⁵ **Mława.** 1 IX 1939 wojska 3A niem. z Prus Wsch. wykonały gł. uderzenie na umocnienia (dwie linie betonowych schronów boj.) na wzgórzach koło Mławy. Zostały odparte przez oddziały 20 i 8 DP. 2 IX Niemcy nadal nacierali. 3 IX kontynuowali natarcie, pędząc przed czołgami okoliczną ludność polską. Dokonali włamań w rej. Kołakowa. Weszli na tyły mławskich umocnień. Polskie

kontrataki się załamały. Oddziały 8 DP zaczęły żywiołowy odwrót. Dowódca armii „Modlin” wydał rozkaz opuszczenia pozycji. Od 4 IX 20 i 8 DP cofały się w kier. Warszawy, ponosząc po drodze ciężkie straty od bombardowań.

⁶ **Bory Tucholskie.** Niem. 10 KPanc uderzył 1 IX na ugrupowaną na szerokim froncie (ok. 40 km) 9 DP, przełamał jej obronę i 3 IX osiągnął Świecie nad Wisłą. Jednostki polskie, odcięte w Borach Tucholskich od reszty sił armii „Pomorze” (w rej. Bydgoszczy), podjęły próbę przebiccia się z okrążenia. Stoczyły ciężkie boje. Przebiła się 4 IX nieznaczna ich część.

⁷ **Pszczyna.** 1 IX niem. 5 DPanc nacierała na pozycje obronne Pszczyny. Pol. 6 DP skutecznie powstrzymywała natarcia. Podczas mgły 2 IX Niemcy wdarli się czołgami w polskie pozycje. W obronie uczestniczyli powstańcy śląscy i harcerze. Polegli lub zginęli później w egzekucjach.

⁸ **Węgierska Górka.** 2 pp KOP wraz z kompaniami i bateriami współdziałającymi (łącznie 1500 żołnierzy) bronił 2 IX rejonu umocnionego, skutecznie odpierając ataki niem. 7 DP z 14 A. Cztery schrony bojowe Niemcy zdobyli przy użyciu miotaczy ognia. Załogi broniły się do 3 IX.

⁹ **Jordanów.** 1 IX o świcie niem. 22 KPanc uderzył z Orawy Słowackiej. 10 BK (3500 żołnierzy) odparła natarcie niem. Zatrzymała też w nocy niem. 2 DPanc. W nocy na 3 IX brygada wycofała się i utworzyła 3 zgrupowania bojowe do zatrzymywania wojsk niem. na różnych kier. taktycznych, co miało miejsce 4 i 5 IX. 22 KPanc, mający 15-krotną przewagę w czołgach i artylerii, 5 dni pokonywał odcinek 30 km.

¹⁰ **Radom.** Odwód gł. Nacz. Wodza (armia „Prusy”) 5-9 IX walczył z wojskami niem. GA „Süd”. Zgrupowanie północne (13, 19, 29 DP, Wileńska BK, baon czołgów) stoczyło 5 i 6 IX walki z niem. 16 KPanc. Pobite wycofało się 7 IX za Pilicę, stamtąd ku przeprawie na Wiśle pod Dęblinem. Zgrupowanie południowe (3,12, 36 DP) osłaniało linię oporu Końskie, Skarżysko-Kamienna. Po próbie przejścia przez Góry Świętokrzyskie podjęło odwrót ku Wiśle pod Solcem. Walczyło z oddziałami niem. 15 K, lecz 9 IX zostało rozbite.

¹¹ **Wizna.** Pozycja obronna złożona z 16 schronów boj. obsadzona przez 8 kompanię 135 pp i jednostki współdziałające broniła 7 i 8 IX Narew na szerokości 9 km przed atakami Niemców. 9 IX niem. 10 DPanc i brygada fort. „Lötzen” rozpoczęły bezpośrednie natarcie na pozycje obrony. Pojedyncze schrony broniły się do 10 IX.

¹² **Bzura.** 9-18 IX rozegrała się tu największa bitwa wojny obronnej Polski 1939, stoczona przez armie pol. „Poznań” i „Pomorze” z niem. 8 i 10 A z GA

„Süd”. W I fazie (9-12 IX) pol. wojska wykonały natarcie na Stryków, w II (13-15 IX) – natarcie na Łowicz, w III (16-18 IX) – odwrót na Warszawę, podczas którego siły pol. uległy rozbiciu. (*Mapka – s.15*).

¹³ **Puszcza Kampinoska.** 17-22 IX oddziały armii „Poznań” i „Pomorze” stoczyły tu wiele walk, usiłując przebić się do Warszawy. Wielkopolska BK i Podolska BK nacierały na kier. Janówek, Sieraków. Oddziały 15 DP i 25 DP przezierają się przez Laski, Łomianki. Oddziały GO „Wschód” nacierały koło Palmir. Po walkach z niem. 18 DP i 29 DZmot do stolicy przedarła się tylko część wojsk.

¹⁴ **Hel.** Rejon umocniony Helu, w którym znajdowało się 3000 żołnierzy, atakowany był przez Niemców z powietrza i z morza. 8 IX wojska niem. osiągnęły Zatokę Pucką i zaatakowały półwysep od jego nasady pod Wielką Wsią i Władysławowem. 12 IX półwysep został izolowany od lądu, trwało jego ostrzeliwanie. 25-27 IX ostrzeliwały pancerniki „Schleswig-Holstein” i „Schlesien”. Niemcy 1 X dotarli pod Kuźnicę. 2 X załoga Helu skapitulowała.

¹⁵ **Kępa Oksywska.** Baza floty polskiej z portem Oksywie 1 IX została zaatakowana przez wojska niem., dysponujące 9-krotną przewagą w artylerii. 10 IX Niemcy zaczęli ataki lądowe, 12 IX przeprowadzili szturm, wsparty lotnictwem, artylerią lądową i okrętową. Opanowali Dębową Górę i Mosty. 14 IX Niemcy po zajęciu Gdyni całkowicie okrążyli Kępę Oksywską od strony lądu i zablokowali od morza. Generalny szturm przypuścili 17 IX, pol. obronę przerwali 19 IX.

¹⁶ **Tomaszów Lubelski.** Znajdujące się w rej. miasta armia „Kraków” (6, 23, 55 DP, Krakowska BK) i armia „Lublin” (Warszawska Brygada Panc.-Mot., grupa „Sandomierz”) zostały okrążone przez 14 A niem., która sforsowała San. Wojska polskie uderzyły 17 IX na Tomaszów, Bełzec i Narol. Przed nimi znajdowały się niem. 22 KPanc, 7 i 8 KA. Musiały jednak skapitulować 20 IX. Do tego rejonu nadeszły od północy wojska armii „Modlin”, „Lublin” i „Prusy”. Broniły się od 20 IX, ale musiały skapitulować 26 IX.

¹⁷ **Obozy internowania** żołnierzy polskich powstały po klęsce wrześniowej na terytoriach wielu państw Europy. W Rumunii do 22 IX osadzono w obozach 20 845 żołnierzy. Na Węgrzech do 11 X internowano 40 382 żołnierzy. Na Litwie znalazło się 13 800 żołnierzy. W Łotwie do 20 IX było 1315 żołnierzy. We Włoszech internowano 3000 osób. W Szwecji schroniły się 3 polskie okręty podwodne „Sęp”, „Ryś” i „Żbik”, załogi zostały internowane. Z obozów internowania w Rumunii i na Węgrzech prowadzono konspiracyjną ewakuację żołnierzy do Francji. Z Litwy i Łotwy wielu żołnierzy zbiegło do Wielkiej Brytanii.

¹⁸ **Warszawa.** Miasto od pierwszego dnia wojny było celem uderzeń niem. lotnictwa. Czynną OPL miasta stanowiła brygada pościgowa (54 samoloty myśli.), artyleria plot. (86 dział) i kompanie km plot. Od 3 IX działało dowództwo obrony W-wy. Oddziały miejskie zostały wzmocnione oddziałami przybywającymi ze wschodu. Linia obrony przebiegała na zewnątrz zwartej zabudowy miejskiej. Niem. oddziały 16 KPanc pojawiły się w Grójcu, Piasecznie i Pruszkowie 8 IX. Niem. 4 DPanc zaatakowała pozycje obronne na Ochocie, bez skutku. Następnego dnia ponowiła natarcie, również bez skutku. 8 IX utworzono armię „Warszawa”. 15 IX miasto zostało okrążone. 17-22 IX w ciężkich walkach przebijają się do miasta resztki rozbitych armii „Poznań” i „Pomorze”. W oblężonej W-wie znajdowało się 120 tys. żołnierzy. Niemcy bombardowali i ostrzeliwali miasto. 26 i 27 IX przeprowadzili bezskuteczne natarcia. Brak wody, żywności i amunicji zmusiły dowództwo obrony W-wy do zaprzestania oporu. 28 IX Warszawa skapitulowała. Zginęło 10 tys. mieszkańców, poległo 2 tys. żołnierzy. Zniszczeniu uległo 10% budynków. (*Mapka – s.16*).

¹⁹ **Modlin.** Twierdza nad Wisłą w 1939 została rozbudowana o 5 bunkrów dla dział. Na przedpolu zbudowano przeszkody kolczaste, przeciwczołgowe i schrony. Twierdza została obsadzona 5 baonami 32 pp i baonem 56 pp z armii „Modlin”. Oddziały niem. 4 A usiłowały zdobyć twierdzę 10 IX, bez skutku. 13 IX twierdzę obsadziły wojska rozbitej armii „Łódź”. Wzmocniona załoga liczyła 15 tys. żołnierzy. Od 18 IX niem. KA wzmocniony dywizją panc. „Kampf” prowadził natarcie na twierdzę. Podszedł pod twierdzę 15 KLeK, który zamknął drogę do Warszawy. Od 24 IX Niemcy atakowali twierdzę z lądu i z powietrza. Dopiero 29 IX, po kapitulacji W-wy, twierdza poddała się z braku amunicji i żywności.

²⁰ **Kock.** GO „Polesie” w III dekadzie września 1939 maszerowała na pomoc Warszawie. Mimo wiadomości o kapitulacji W-wy wojska kontynuowały marsz w kier. Gór Świętokrzyskich. Stoczyły 2 X bój pod Kockiem i Serokomlą z niem. 13 DZmot z 14 KZmot. Jednostki GO walczyły 3-5 X pod Adamowem, Wolą Gułowską, Krzywłą, Helenowem. Wobec braku amunicji samodzielna GO 6 X złożyła broń. Bitwą pod Kockiem zostały zakończone działania w wojnie obronnej Polski 1939.

Źródło tekstu, przypisów, tablic i mapek: Encyklopedia II wojny światowej. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa, 1975.

Skład niem. wojsk ląd. użytych przeciwko Polsce we wrześniu 1939

Związki operacyjne	Dowództwo korpusów	DP	DPGór	DPZmot	DZmech (lekkie)	DPanc	BK	sam. pp
Grupa Armii „Nord”								
3 A	3	11	—	—	—	1	1	—
4 A	3	8	—	2	—	1	—	—
Odwody Grupy Armii	—	3	—	—	—	1	—	—
Razem	6	22	—	2	—	3	1	—
Grupa Armii „Süd”								
8 A	2	5	—	—	—	—	—	2
10 A	5	6	—	2	—	—	—	—
14 A	3	7	1	—	3	2	—	—
Odwody Grupy Armii	2	10	2	—	1	—	—	—
Razem	12	28	3	2	4	4	—	3
Wojska ląd. razem	18	50*	3	4	4	7	1	3

* W tym 9 dywizji przeliczeniowych z jednostek straży granicznej, jednostek fort. i innych.

Skład ład. sił zbrojnych Polski użytych przeciwko Niemcom we wrześniu 1939

Związki operacyjne	Dowództwo grupy operacyjnej	DP	BK	BGór	MorBS	BON	BPanc-Mot	sam. pp
SGO „Narew”	—	2	2	—	—	—	—	1
Armia „Modlin”	—	2	2	—	—	1	—	—
Armia „Pomorze”	2	5	1	—	—	2	—	2
Armia „Poznań”	—	4	2	—	—	2	—	—
Armia „Łódź”	1	5	2	—	—	1	—	1
Armia „Kraków”	2	7	1	1	—	—	1	—
Armia „Karpaty”	2	—	—	2	—	1	—	1
Obrona Wybrzeża	2	—	—	—	1	1	—	1
R a z e m	9	25	10	3	1	8	1	6
Odwody Nacz. Wodza								
Armia „Prusy”	1	7	1	—	—	—	1*	—
Odwód NW „Wyszków”	—	3	—	—	—	—	—	—
Odwód NW „Kutno”	—	2	—	—	—	—	—	—
Odwód NW „Tarnów”	—	2	—	—	—	—	—	—
R a z e m	1	14	1	—	—	—	1	—
Wojska ład. razem	10	39**	11	3	1	8	2	6

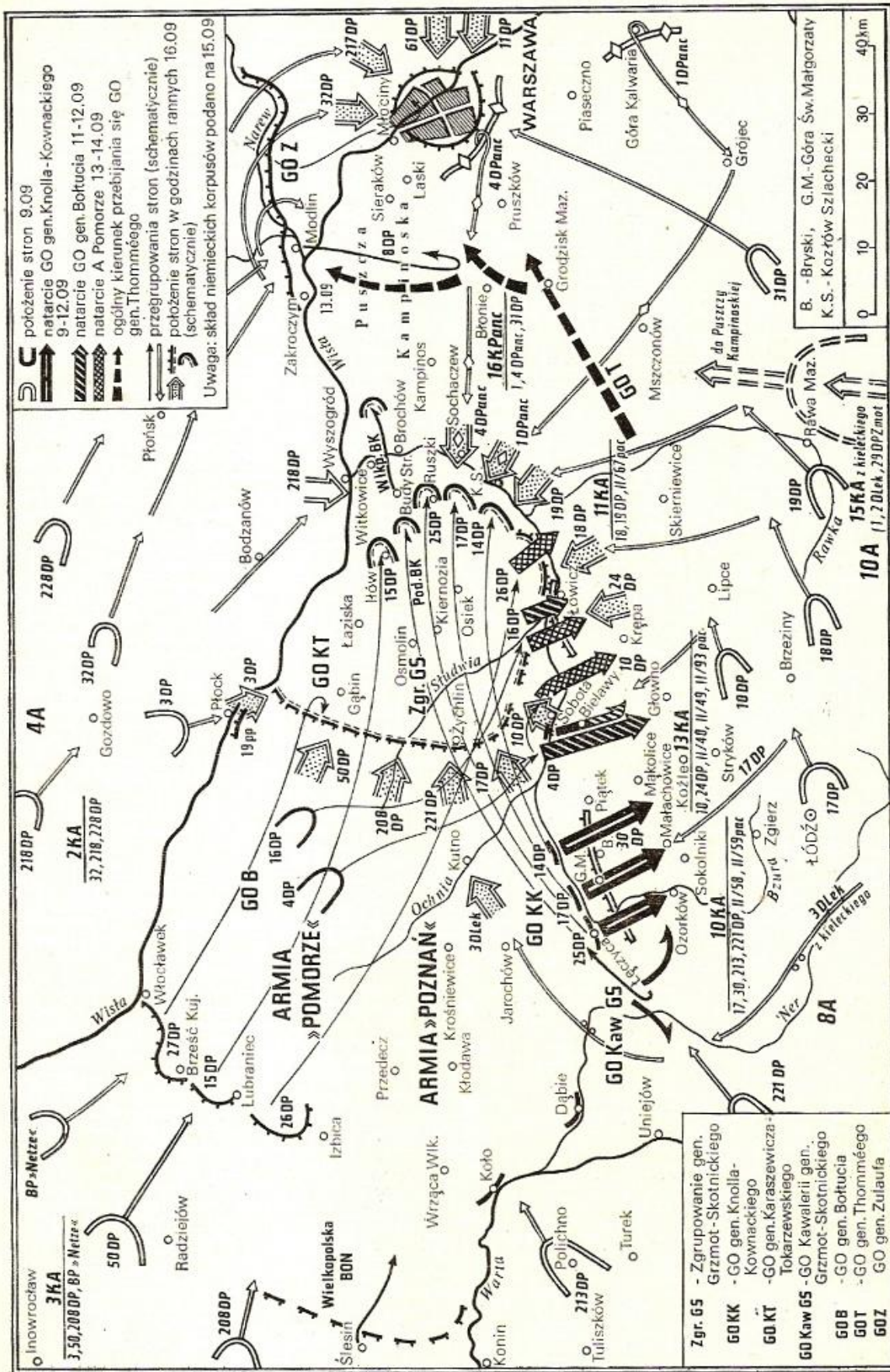
* Warsz. BPanc-Mot w toku organizacji; weszła w skład armii „Lublin” (utworzonej 4 IX 1939).

** Nie uwzględniono baonów ON przydzielonych do dywizji oraz oddziałów armijnych.

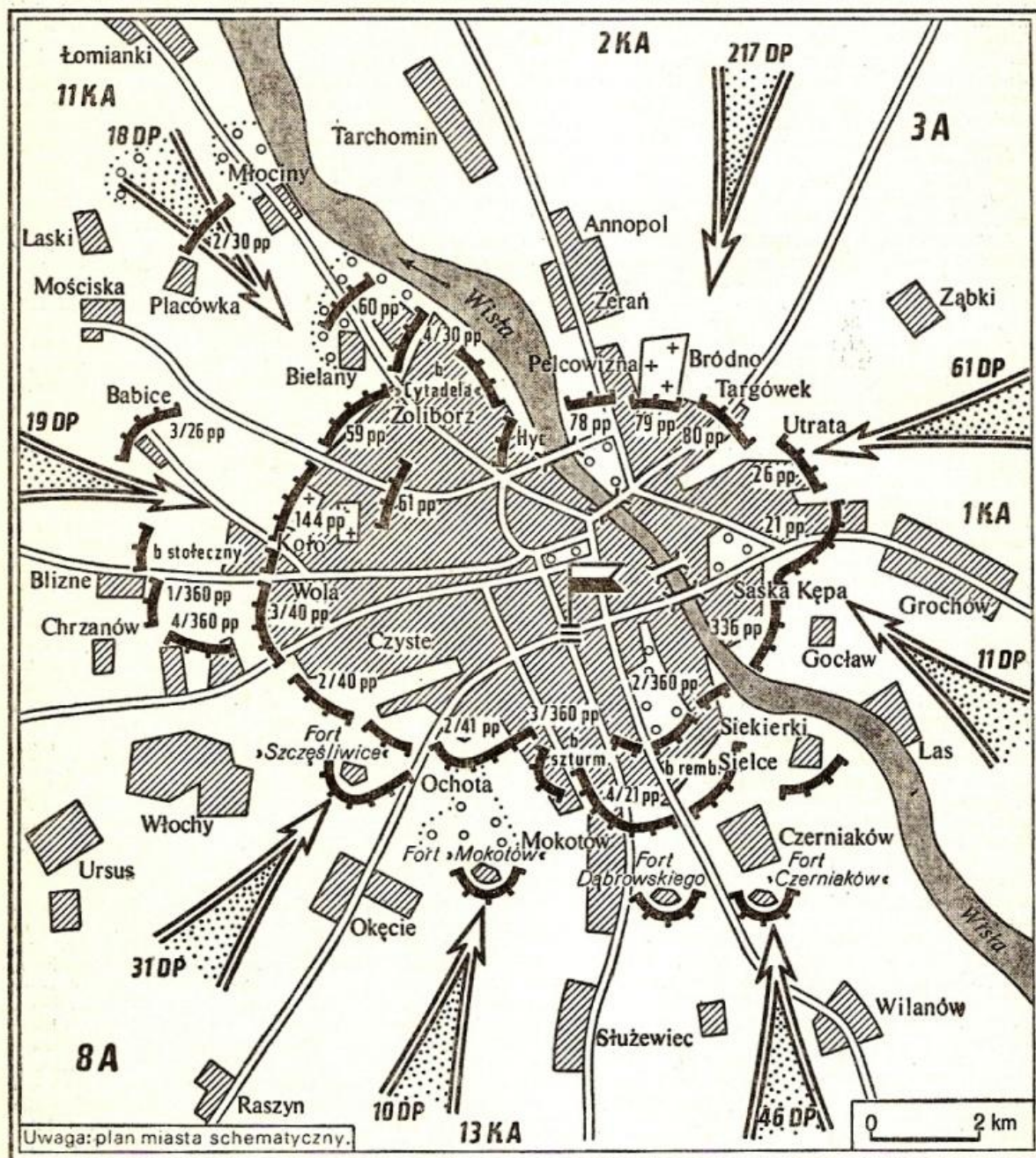

Wojna obronna Polski 1939

Bitwa nad Bzurą (działania w okresie 9—16 IX 1939)

Obrona Warszawy 21—27 IX 1939

SPIS TREŚCI

Wstęp – II
Wojna obronna Polski – 1
Plany i siły Niemiec – 1
Plany i siły Polski – 2
Bitwa o główną linię oporu, 1-9 IX – 3
Działania obronne w głębi kraju, 10-16 IX – 5
Walki ostatnich zgrupowań i ośrodków oporu, 17 IX-6 X – 6
Przypisy – 8
<u>Tablice</u>
Skład niemieckich wojsk lądowych użytych przeciwko Polsce we wrześniu 1939 – 12
Skład lądowych sił zbrojnych Polski użytych przeciwko Niemcom we wrześniu 1939 – 13
<u>Mapki</u>
Wojna obronna Polski 1939 – 14
Bitwa nad Bzurą (działania w okresie 9-16 IX 1939) – 15
Obrona Warszawy 21-27 IX 1939 – 16
Skróty – III

SKRÓTY

A – armia	ład. – lądowy
adm. – admirał	lotn. – lotniczy
art. – artyleryjski	mech. – mechaniczny
baon – batalion	mln – milion
BK – brygada kawalerii	mob. – mobilizacyjny
boj. – bojowy	mot. – motorowy
BON – brygada obrony narodowej	myśl. – myśliwski
bszturm – batalion szturmowy	nacz. – naczelný
cyw. – cywilny	niem. – niemiecki
dca – dowódca	OKW – Oberkommando der Wehrmacht (<i>naczelne dowództwo sił zbrojnych</i>)
DLek – dywizja lekka	oper. – operacyjny
DP – dywizja piechoty	OPL – obrona przeciwlotnicza
DPanc – dywizja pancerna	pac – pułk artylerii ciężkiej
DZmot – dywizja zmotoryzowana	panc. – pancerny
dyon – dywizjon	pd. – południowy
fort. – forteczny	piech. – piechota
GA – grupa armii	plot – przeciwlotniczy
gen. – generał	pn. – północny
gł. – główny	pol. – polski
GO – grupa operacyjna	pow. – powietrzny
K – korpus	pp – pułk piechoty
KA – korpus armijny	rej. – rejon
kier. – kierunek	rozp. – rozpoznawczy
KK – korpus kawalerii	tys. – tysiąc
KLek – korpus lekki	wewn. – wewnętrzny
KLot – korpus lotniczy	woj. – wojenny
km – karabin maszynowy	wojsk. – wojskowy
KOP – korpus ochrony pogranicza	wsch. – wschodni
KPanc – korpus pancerny	zach. – zachodni
KZmot – korpus zmotoryzowany	

Medal za Warszawę 1939–1945 został ustanowiony dekretem Rady Ministrów z dnia 21 listopada 1945 r. Medal był nadawany jednorazowo osobom biorącym czynny udział w obronie Warszawy w 1939 r., uczestnikom walk ruchu oporu w latach 1939-1945, uczestnikom powstania warszawskiego i żołnierzom biorącym udział w wyzwoleniu Warszawy w styczniu 1945 r. Nadawał go Minister Obrony Narodowej. Łącznie do 1989 r. odznaczono 131 361 osób, a w latach 1993-1999 jeszcze 4 476 osób. Łącznie 135 837 osób.

Wydano staraniem
Związku Weteranów i Rezerwistów Wojska Polskiego RP
Czterdziesty dziewiąty tomik
w historycznym cyklu wydawniczym
Redakcja: kpt. (s) dr inż. Janusz Fuksa
Wydanie elektroniczne i drukowane (6 egz.)